

1 2007
57к

Фаузия
Оразбаева

ТІЛДІК
ҚАТЫНАС

Фаузия
Оразбаева

ТІЛДІК ҚАТЫНАС

“Сөздік-Словарь”
2005

Бұл туынды Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің бағдарламасы бойынша басылып шықты.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғылыми кеңесі мен оқу-әдістемелік бірлестігі баспаға ұсынған.

Пікір жазғандар:

Г.Сағидолда, филология ғылымдарының докторы;
З.Бейсенбаева, педагогика ғылымдарының докторы.

Оразбаева Ф.

О 65 Тілдік қатынас. Оқулық. Алматы: “Сөздік-Словарь”,
2005.— 272 бет.

ISBN 9965-409-84-6

Оқулық — қазақ тіл біліміндегі тілдік қатынас (тілдік коммуникация) мәселесін теориялық тұрғыдан және әдістемелік жақтан жан-жақты қарастырады.

Оқулық жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттеріне, магистр-тыңдаушыларына, ұстаз-әдіскерлерге, тілді зерттеушілерге және жалпы қауымға арналған.

О $\frac{4602020400}{00(05)-05}$

ББК 81.2 қаз я 7

ISBN 9965-409-84-6

© Оразбаева Ф., 2005
© “Сөздік-Словарь” баспасы, 2005

АЛҒЫ СӨЗ

Тіл — адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Ғалымдар осы қарым-қатынас, сөйлеу құралы болып табылатын тілді әр түрлі ерекшеліктеріне қарай жан-жақты зерттеп келеді.

Тілдің қатынас құралы қызметін атқаратыны туралы пікірлер ертеректен айтылғанымен, тілдік қатынастың (языковая коммуникацияның) тіл білімінің жеке мәселесі ретінде зерттелуі соңғы жылдардың үлесіне тиеді.

Қазіргі кезеңде халықаралық байланысы күшті барлық елдерде тілдік қатынас мәселесіне ерекше мән беріліп отыр. Тілдік қатынастың бүкіләлемдік маңызы ел мен елдің, ұлт пен ұлттың саяси байланысына жан-жақты жол ашудан көрінеді. Сондықтан тілдік қатынас бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі ретінде әлемдік лингвистикада жаңа ғылыми еңбектердің шығуына әсер етті. Бұл еңбекте тілдік қатынастың негізгі сипаты, құрамы мен басты қағидалары, оны қолданудың әдіс-тәсілдері қарастырылып, терминдері ғылыми айналымға түсті.

Қазақ тіл білімінде тілдік қатынастың ғылыми оралымға түскен терминдері де толық қалыптасқан жоқ. “Тілдік қатынас” деген терминнің өзі осы еңбекте алғаш рет қолданылып отыр.

Тілдік қатынас (ТҚ) — адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу т.б. әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Сондықтан тілдік қатынасқа байланысты құбылыстардың теориялық негіздерін анықтау; айтылған, берілген, жазылған хабарды қабылдаудың әдіс-тәсілдерін айқындау; сол сияқты қарым-қатынас құралдары мен тұлғаларын, олардың қолданылу жолдарын белгілеу қазір өзекті мәселелер қатарына жатады. Осы мәселелерді жан-жақты оқыту мен үйрету олардың ғылымда өзіндік анықтамасын беруді, тілдік қатынас құбылысын теориялық және әдістемелік жақтан арнайы зерттеуді қажет етеді.

Тілдік қатынастың теориялық проблемаларын зерттеуге арналған бұл еңбек — қазақ тіл біліміндегі алғашқы ізденістердің бірі.

ТІЛДІК ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

1. ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕР: ҚАЗАҚ ТІЛІН САПАЛЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Қазақ лингвистикасындағы тілдік қатынас пен қатысым әдісін зерттеу баспадан шыққан әдістемелік еңбектерге шолу жасауды қажет етеді. Қазақ тілінің әдістемесіне байланысты жарық көрген оқулықтар, еңбектер тіл білімінің барлық салаларын қамтып келіп, қазақ тілі ғылымында елеулі орын алады.

Бірақ анықтап айтуға тиісті бір жағдай: ертеректе шыққан оқулықтардан бастап, осы соңғы кезеңдегі еңбектерге дейін тілдік қатынас мәселесін бірде-бір ғалым тікелей сөз етпейді. Бұған қарап, қазақ тіл білімінде қатысымдық процесс жоқ екен деп есептеуге болмайды.

Баспадан шыққан еңбектерде тілдік қатынас, қатысым әдісі туралы ғылыми-теориялық пікір қалыптаспай, бұл мәселелерге байланысты терминдер бірізге түспегеніне қарамастан, тілді оқыту, тіл білімінің жеке салаларын оқыту мәселесі ертеден қолға алынған.

Қазақ тілінің оқыту әдістемесінің тарихи қалыптасу жолында ХХ ғасырдың бас кезі, әсіресе осы кезеңнің алғашқы онжылдық уақыты, ерекше атап өтуді қажет етеді. Себебі, бұл жылдары көрнекті ғалым-ұстаздардың, қоғам қайраткерлерінің, жазушылардың ұлттық тілдің ерекшелігіне, оның қоғамдағы орны мен әлеуметтік мәніне көңіл аударып, қалам тартпағаны кемде-кем. Мұның өзі, біріншіден, қазақ тілінің қоғамдық өмірде маңызды орын ала бастауына байланысты оның келешектегі рөлін ойлаудан туған тереңдікті танытса, екіншіден, ұлтымыздың сол кездегі көрнекті өкілдерінің ғұламалығын аңғартатын болса керек.

ХХ ғасырдың бас кезіндегі тілдік құжаттар мен құралдар қаншама мол және маңызды болғанымен, тіл біліміне, әдістеме іліміне қатысты зерттеу еңбектердің ешқайсысында сол тұстағы ғалым-ағартушы, әдістемеші-тілшілердің аты-жөні, еңбектері көрсетілмегендігі көпшілікке аян.

1922—1931 жылдардың көлемінде қазақ тілін оқыту, үйрету әдістемесіне байланысты көптеген пікірлер мен көзқарастар сол кезеңдегі “Айқап”, “Қазақ”, “Қазақ тілі”, “Мұғалім”, “Шора”, “Шолпан”, “Сана”, “Жаңа мектеп”, “Еңбекші қазақ”, “Қызыл Қазақстан” сияқты басылымдарда көптеп жарияланды. Мысалы:

Жүсіпбек Аймауытов: “Ана тілін қалай оқыту керек” (“Жаңа мектеп”, 1925, N2), “Емле, әріп жайынан” (“Еңбекші қазақ”, 1927, 27-апр.), “Емлені өзгертуге жоба” (“Қазақ тілі”, 1924, 6-февр.) т.б. **Ахмет Байтұрсынов:** “Дыбыстарды жіктеу туралы” (“Жаңа мектеп”, 1927, N5), “Емле туралы” (“Еңбекші қазақ”, 1929, 27-март), “Жоқшыға дерек” (“Еңбекші қазақ”, 1925, 14-дек.) т.б. **Міржақып Дулатов:** “Үлгілі іс”, (Қазақ мектебінде оқу үлгілері), “Қазақ”, 1914, 9-июль (“Жаңа жазу ережелері” (“Қызыл Қазақстан”, 1923, N23, N17—18) “Шәкірттер жайынан” (“Қазақ”, 1913, 16-июль). **Мағжан Жұмабаев:** “Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз” (“Бостандық туы”, 1921, 11-ноябрь), “Қазақстандағы оқу жұмысының құрылысы” (“Еңбекші қазақ”, 1929, 12-дек.) **Шәкәрім Құбайбердіұлы:** “Бір мәселе”, “Қазақ тілі іске асын деген қаулы туралы”, “Еңбекші қазақ”, 1929, 19-март.

Қазақ тілі проблемалары мен оларды оқыту үлгілеріне ерекше мән беріп, көп еңбек сіңірген тілші-ғалымдардың ең көрнектісі — **Ахмет Байтұрсынов**. Ахмет Байтұрсынов — қазақ тіл білімінің қай саласында болсын өз ізін қалдырған, оқулықтар жазған, тілдік проблемалар жөнінде өзіндік пікір айтып қана қоймай, көп жаңалықтар ашқан әйгілі ғалым-тілші. А. Байтұрсыновты ұлт тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы, негізін салушы деп танысақ, артық айтқандық емес.

Көрнекті ғалымдардың қазақ тілін оқыту, оның әдіс-тәсілдерін меңгеру, оқу жүйесінде әдістеменің алатын орны туралы жазған мақалалары, шығарған оқулықтары, ұлағат пікірлері мен тағылымдық көзқарастары ұшан-теңіз.

Тіл білімінің әр саласына қатысты нақтылы мәселелерді сөз еткен А. Байтұрсыновтың зерттеу еңбектерін былай қойғанда, “Оқу құралы”, “Сауат ашқыш”, “Тіл-құрал” сияқты оқулықтарда қолданылатын әдіс-тәсілдердің ерекшелігі — өз алдына арнайы қарастыруды қажет ететін өзекті мәселе. Кез

келген әдіскер мұғалім тілшінің еңбектерін оқу арқылы тілдік материалдармен танысып қана қоймайды, сонымен қатар оқулықтарда берілген тақырыптарды оқытудың әдістемелерін де үйренеді.

Тілшінің оқулықтары оны оқытудың, үйретудің әдістемелік нұсқауларымен жазылып, көрсетілген нақтылы үлгілерімен қатар ұсынылады. Осының өзі-ақ ұстаздың оқу мен оқыту ісінің шебері екенін көрсетеді.

“Қай әдіс жақсы”, “Нұсқаушы”, “Баяншы”, “Әліппе астары” тәрізді еңбектер қалай оқыту қажеттігін, оқытудың әдістемелері мен тәсілдерін баяндайды. Жалпы бұл зерттеулердің қай-қайсысы да әдістеме-тәжірибелер туралы кең мағлұмат береді. Ғалым ұсынған әліппи мен оны үйрету әдіс-тәсілдері осы уақытқа дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ. Мысалы, А. Байтұрсынов: “Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып мұқалмайды, оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады.

...Оқу басында қиын болса, балалар миға (ұйыққа) түскен мал сықылды, малтығып жылжи алмай қиналады, үйретуші сүйреп шығара алмай қиналады. Екі жағының да жігері кеміп, шабыты болмайды. Шабыттанып істелмеген іс оңды да болмайды”.

“Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолын қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап берумен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру”, — деп оқытуға, үйретуге қатысты ең маңызды белгілерді анықтап береді. (А., 1928, 32). Сөйтіп, оқытудың әлеуметтік мәніне ерекше көңіл бөлуді сұрайды: “Әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек” деген тұжырымды баса айтады.

А. Байтұрсыновтың, әсіресе, әдістеме жөніндегі пікірлері мен жазғандары — арнайы талдауды, саралап зерттеуді қажет етеді.

Ғалым-тілшінің сапалы оқытудың кілті — іздену, тиімді әдістерді тауып, пайдалана білу, сабақ барысында үнемі түрліше әдістерге сүйеніп отыру керек деген ой-пікірі кез

келген әдіскерге қажет. Бұл көзқарастар, әсіресе, қазіргі уақытта қазақ тілін қалайда мемлекеттік тіл есебінде барлық осында тұратын халықтардың, ұлттардың қарым-қатынас құралына айналдырамыз, басқа ұлт өкілдеріне жедел үйретудің тиімді жолдарын табамыз деп сан-сала бағдарламалар, оқу-құралдары, кітапшалар шығып жатқан кезде пайдалы-ақ.

Тілшінің пікірінше, жақсы мұғалім деген атқа түрлі әдістерді меңгеріп, соларды оқытуда қолдана білу арқылы ғана жетуге болады. Бұл да — әділетті тұжырым. Оны бүгінгі өмірдің өзі дәлелдеп отыр.

А. Байтұрсыновтың әдістемеге қатысты еңбектерін және ондағы айтылған мәселелерді бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Оқулықпен қатар жазылған, оқытудың әдістемесін көрсететін еңбектер.

2. Қазақша әліпбидің, дыбыстың негізінде сауат ашу әдісін іске асыратын еңбектер.

3. Ана тілін оқытудың әдістерін баяндайтын еңбектер.

4. Тіл ұстартуды көрнекілік әдіс арқылы дамытуды көздейтін еңбектер.

5. Қазақша сауатты сөйлеудің, оқудың, жазудың әдістерін қарастыратын еңбектер.

6. Әдістің түрлерін жіктеп көрсететін еңбектер.

1. А. Байтұрсынов 1912 ж. мектеп балаларына арнап қазақша “Оқу құралын” жазып, шығарғаннан кейін, енді бірден осы оқулықты қалай оқытудың әдістемесін көрсететін “Баяншы” атты әдістемелік еңбегін жарыққа шығарды. Сол сияқты оқулықтарға қосымша әдістемелік құрал болып табылатын “Нұсқаушы” атты кітабы да осындай мақсатты көздеген еңбек.

Автор бұл еңбектерін мүмкіндігінше өзі жазған оқулықтармен бірге, сол жылдары қатар жазып, шығарып отыруды мақсат еткен. Өйткені тілші оқу құралдары бар болғанымен, енді сол оқу құралдарын тұтыну жолдарын көрсететін әдістемелік еңбектер болмаса, бұл оқу құралдарының тигізер пайдасы шамалы деп есептеген.

Осы саладағы А. Байтұрсынов еңбектерінің қай-қайсысы да таза мәтіндегі әдістемелік құралдар, маңызы зор пайдалы материалдар.

Жоғарыда аталған еңбектерінің ішіндегі “Оқу құралы” мен “Баяншы” мектеп оқушыларына қазақша әліппені үй-

реткен қажетті басылымдар болды. Бұл оқу құралы бірнеше рет басылып шықты.

2. А. Байтұрсынов 1910-1928 жылдар аралығында қазақша дыбыстың, әліпбидің негізінде оқыту әдісін іске асыратын бірнеше еңбектер жариялаған. Бұған тілшінің жоғарыда айтылған “Оқу құралы” мен “Баяншыдан” басқа “Әліппе” және “Әліп-би астары” атты кітапшалары куә.

Автор оқытудың, білім берудің ең тиімді де керек жолы қазақша “қарыптарды” (әріптерді) дұрыс үйрету, дыбыстарды сауатты жазу, оқу дейді. Сол себепті ғалым тілдің дамуы мен өзгеруіне аса мән беріп отырған. Ол: “Тілдің ғұмыры ұзақ. Оның жолы жылдап емес, жүз жылдап емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзын ғұмырының ішінде түрлі нәрселер себеп болып, өзгертілмеген тіл жоқ”...— дей отырып, 1916 жылы әліппенің жаңа түрін жазады. Бұл еңбек “Жаңа әліп-би” (Қызыл-Орда, 1926) деп атала келіп, қазақ тіліндегі басылған кітаптардың көрсеткішінде:

“Жаңа құрал. Емлесі жаңа. Қазақстан Білім ордасы мектептерде колдануға ұйғарды”, — деп бағаланған (“Шора”, 1913).

3. Ғалымның бірқатар еңбектері ана тілін оқытудың тиімді әдістерін қарастырады. Бұл ретте А. Байтұрсынов оқыту сапалы болу үшін жаңалыққа күштар, ізденімпаз ғалым-тілші екенін көрсетеді. Оның “Ана тілінің әдісі”, “Тіл-құрал” атты еңбектері — мектеп оқушылары мен мұғалімдерге қазақ тілінің түбегейлі ерекшеліктерін танытқан, үйреткен басылымдар.

А. Байтұрсынов қазақша “Әліппені” жазып шығарған соң, қазақ тілін арнаулы пән ретінде оқуға мүмкіндік беретін жаңа оқулық жазуды ойлайды. Сөйтіп, үш бөлімнен тұратын “Тіл-құрал” атты кітап жазды да, әрқайсысын I-тіл танытқыш, II-тіл танытқыш, III-тіл танытқыш деп бөліп, қазақ тілінің фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін талдап, жүйелеп көрсетті.

Бұл еңбектің бірінші бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарыққа шығып, содан кейін бірнеше рет қайта басылған.

4. Әдіскер ғалым қазақ тілін оқытуда көрнекілік әдіске ерекше мән берген. Тілшінің мектеп оқушыларына арналған оқулықтарында да, үлкендерге арналған кітаптарында да сөйлеуге үйретудің, тіл ұстартудың бірден-бір жолы ретінде суреттерге көп көңіл бөлінеді. Ол иллюстративтік құралдарды пайдаланудың, оқулықтарды түрлі-түрлі суреттермен

жабдықтаудың үлкен тәрбиелік және тіл дамытушылық қасиеті бар деп біледі. Сол себепті А. Байтұрсыновтың 1926 жылы шыққан “Әліппесінің” жаңа түрі көптеген суреттерді қамтыған. Сол сияқты үлкендерге арналған “Сауат ашқышта” да түрлі иллюстративтік материалдар маңызды орын алған.

Сонымен қатар тілші “Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы” деген мақаласында да осы мәселелер жөнінде пікір айтып, ой тұжырымдайды.

5. А. Байтұрсыновтың қазақша дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазудың, сауатты болудың амалдарын баяндайтын көрнекті еңбектері — “Тіл жұмсар” мен “Сауат ашқыш”.

“Тіл жұмсар” — тіл үйретуге байланысты жазылған жаңаша еңбек. Ол екі бөлімнен тұрады. Оның бірінші бөлімі “Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын кітап” деп аталған. Ал екінші бөлімі алғашқы бөлімдегі материалдарды тереңдетіп меңгеруге арналған жаттығу-тапсырмалардан тұрады.

Бұл кітаптың өзі әдістемелік жағынан бірін-бірі толықтыра келіп, автордың өзі атап өткендей: “әріптер мен әріп белгілерін, түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем бөлшектерін жаза білуді тәжірибе арқылы жұмыс істеп үйретуді көздеген”.

Қалай болғанда да, “Тіл жұмсардың” әдістемелік негізі мен ерекшелігі — арнайы зерттеуді қажет ететін тың тақырып. Сондықтан да автор: “Мұндағы білім — “Тіл-құралдағы” білім, бірақ сол білімді үйрету жолы басқа” — деп, “Тіл жұмсардың” өзгешелігін арнайы атап өтеді.

“Сауат ашқыш” — әдістемелік жағынан әр түрлі тақырыпта кеңінен берілген дидактикалық материалдарымен көзге түсетін еңбек. Мұнда автордың нақтылы көздеген мақсаты өзіндік сөз жүйесінен, тапсырмалардың берілу амал-тәсілдерінен байқалады.

6. Ғалымның әдістің түрлерін баяндайтын еңбектеріне “Қай әдіс жақсы?”, “Жалқылау (айырыңқы) әдіс”, “Жалқылаулы — жалпылау әдіс” атты мақалалары жатады.

Бұл айтылғандар А. Байтұрсыновтың әдістемелік еңбектеріне берілген қысқаша шолу ғана. А. Байтұрсыновтың тілдік мұрасын ғалым-тілшілер Ә. Қайдаров, (“Соц. Қаз.”, 1989) Р. Сыздықова (1990, 1991), т.б. көптеген адамдар зерттеген.

Сонымен қатар көрнекті ұстаз, талантты ғалымның әдістемелік мұрасын арнайы қарастырған тілшілер де бар.

Тілді үйретуге қатысты А. Байтұрсыновтың ұсынған тиімді тәсілдері мен қағидалары мыналар:

1. Тілдік материалды жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге қарай оқыту керек деген дидактикалық принципті өте тиянақты ұстаған, оны уағыздаған.

2. Кез келген тілді үйретуді “қарыптан”, яғни әріптен, әліпбиден бастау қажет.

3. Тілді үйрету ана тілінің сөз, сөйлем жүйесін білгізумен қатар жүруі тиіс.

4. Тілді оқытуда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мысалдар, өлең-жыр, қызық әңгімелер маңызды орын алуы қажет.

5. Тіл арқылы сауат ашуда суреттерге көп мән берілуі керек.

6. Оқушыларға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт.

7. Мәтіндер, көрнекілік, иллюстративтік материалдар қазақ баласының, халықтың ұғымына таныс, жақын болуы тиімді.

8. Тілді оқытуда тіл ұстартуға, көркем сөзге де ден қойған дұрыс.

9. Тілді үйрету үшін мұғалім бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, табанда өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білу керек.

10. Мұғалім балаға білімді өз тәжірибесі арқылы жинақтауға жағдай жасап, тілді тез үйренуге қарай үнемі бағытбағдар сілтеп отыруы қажет.

А. Байтұрсыновтың құнды пікірлері тілдегі әдістеме мәселесіне ғана қатысты айтылып қойған жоқ. Сонымен қатар тілдің теориясына, оқу, жазу, сөйлеу жүйесіне байланысты ойлары да, сөйлемнің құрылысы мен ерекшеліктерін тұжырымдайтын көзқарастары да қазіргі тіл білімінде ерекше орын алады.

Қазақ тілінің сөйлем жүйесін, оның сөйлесім әрекетінің түрлеріне қатысын тілші-ғалымның бірнеше еңбектерінен кездестіруге болады. Әсіресе, сөйлесім әрекетінің түрлері — оқу, жазу туралы нақтылы берілген қысқа тұжырымдар басқа оқу құралдарында айтылмаған. Тіптен ол анықтамаларды ертеректе шыққан еңбектерден емес, соңғы

жылдарда жарық көрген оқулықтардан да ұшырастыру қиын. Мұның себебі, біріншіден, осы мәселелер төңірегінде (оқылым, жазылым, тыңдалым т.б.) бұрын-соңды қазақ тілінде арнайы зерттеулердің аздығынан болса, екіншіден, тілдік қатынас құбылысына қатысты қазақша терминдерге әлі де болса, толық мән бере қоймауымыздың салдарынан деп есептеу керек.

Тілдік қатынас мәселесін зерттеуші ғалымдардың көпшілігінің пікірінше, тілдік қарым-қатынасты қамтамасыз ететін сөйлесім әрекеті төрт түрге бөлінеді: айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым. Бұл ұғымдарға қазақ тілінде берілген нақтылы анықтама жоқтың қасы. Тіптен орыс тілі мен шет тілін оқыту мәселелеріне байланысты зерттеу еңбектерінің өзінде де сөйлеу, оқу, жазу, тыңдауға қатысты жазылған мағлұмат аз.

А. Байтұрсыновтың “Тіл-құрал” еңбегінің III-ші тіл танытқыш кітабында сөз болатын сөйлем жүйесі мен түрлерін оқып отырғанда, мұнда айтылған пікірлердің сөйлесім әрекеті мен оның түрлеріне де қатысты екенін байқауға болады.

Мысалы, тілші-ғалым жалпы сөйлем жүйесі туралы мәселені сөз ете отырып, тілдік қарым-қатынасқа сай сөйлеу процесін де анықтайды. Мысалы: “Сөйлем дегеніміз — сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса, ойын айтады” (1925) дегенде жалпы адамзаттың сөйлеу әрекеті сөйлемді айта білуге, ойды басқаға жеткізе білуге қатысты екенін ескертеді. Бұл — әрі қысқа, әрі нұсқа пікір. Ал кім болсын өзінің айтар ойын “сөздердің басын құрастырып”, сөздерді тіркестіре білу арқылы ғана жеткізе алады. Сөйлей білудің ең қажетті шарты — сол сөздерді дұрыс құрастыру. Мұны да ғалым нақты айтып кеткен: “...ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан **сөйлемнің жаны** — сөздердің басы мағыналы болып құралуы. Олай болмаса, құр сөздердің басын айтқанмен, сөйлем болмайды” (1992, 264).

Демек, сөйлей білу үшін сөйлемді айта білу керек; сөйлемді айту үшін, оның құрамындағы сөздерді дұрыс құрастыра, қиюластыра білу керек; сөздерді дұрыс құрастыру үшін, оның заңдылығын білу керек. Бұл туралы тілші

былай дейді: “Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар — қысқасын айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар” (15,265).

Тілді білу үшін, тілдің теориясын меңгеру үшін, тілші-ғалым айтқан осы ережелердің бәрін орындау керек. Олардың бірі болмаса, екіншісі жүзеге аспайды. Сондықтан оқытуға қатысты “толып жатқан білімдердің” барлығын ескеріп, білуге тура келеді. Сонда ғана түпкілікті мақсатқа жетуге болады.

Осы тұста назар аударатын бір ой — автордың тілдің жүйелік табиғатын ертеден-ақ танығандығы. Бұл көзқарастың, әсіресе сөйлемге қатысты айтылуы А. Байтұрсыновтың тіл ерекшелігін аса зейін қойып зерттегенін аңғартады.

Ол сөйлеу процесі мен сөйлемнің жеке-дара бөлшектердің бөлек-бөлек тізбегі емес, белгілі заңдар мен білімге сүйенген жиынтық ұғымдар екенін танып, еңбегін “Сөйлем жүйесі” деп атайды. Ғалымның пікірінше, сөйлем — көптеген білімдер жиынтығынан тұратын, бүтіндік қасиетке ие болатын жүйе. Сол себепті ұстаз-ғалым: ...қысқасын айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар. Ол білімдер сөйлем жүйесі деп аталады”, — деп тұжырымдайды (15,264).

А. Байтұрсынов тілдің қатысымдық табиғатын өте қарапайым сөзбен түсіндіреді. Тілшінің айтуынша, “дүниеде өзгермейтін нәрсе жоқ. Ғылым да, тіл де, табиғат та дамиды. Дүниенің өзгеруін “эволюция” дей келіп, ғалым оны “табиғат тағдыры” деп айтады.

Осындай дамуды, өзгерісті басынан өткеретін күрделі құбылыс — тіл. А. Байтұрсынов тілді “Тіл — адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі”, — дей келіп, сол тілдік қарумен қарым-қатынас екі түрлі болады деп көрсетеді: жазумен сөйлесу, ауызбен сөйлесу (15,119).

Ғалым сөйлесім әрекетінің әрқайсысының мәнін ескере келіп, олардың өмірдегі алатын орнын атап өтеді. Тілдік қарым-қатынасты, сөйлесуді меңгерудің нақты жолын айтады.

Мысалы: “Біздің заманымыз — жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды, жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сон-

дыктан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде, сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да, сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек”, — дей отырып, сөйлеудің күрделі екенін айтады (15,141).

Тілші сонымен қатар тіл үйренудің қандай дағдыларға байланысты екенін атай келіп, ауызша сөйлеу мен ереженің қатысын анықтайды: “...әр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады.

...Мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді ауыздан жаздыру тиіс. Яки кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыс жаздыру тиіс. Бір қағида, я ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида я ережені үйрету керек” (15,142).

А. Байтұрсынов тілді үйретудегі сауаттылық оқумен ғана шектеліп қалмай, жазумен қатар жүргенде ғана, іске асатындығын ашып айтады. Ол сауаттылықтың негізі оқу емес, жазу деп атап өте келіп, жазуға үйрету әдісіне ерекше мән беру қажеттігін ескертеді (15,142).

Тілші сауаттылықтың қажеттігін өтеуші әрекет жазу дей келіп, жаза білетін адамның оқи да білетіндігі сөзсіз дейді.

Ғалым сөйлеу мүмкіншілігіне байланысты, сауаттылыққа қатысты оқу мен жазудың ара салмағын ажырата келіп, олардың өзіндік ерекшеліктерін де атап көрсетеді:

“Жаза білу үшін тілдегі дыбыстарды тани білу керек. Ол дыбыстарға арналған әріптерін тани білу керек. Таныған әріптерін жаза білу керек. Жазған әріптерін дыбысымен атай білу керек” (15,143).

Осылай дей келіп, автор оқу мен жазу процестеріне қарапайым тілмен қысқаша анықтама береді: “Жазу — әріптердің сүгіретін сала тізу”: “Оқу — әріптердің дыбысын айта тізу” немесе “жазған әріптерін дыбысымен атай білу” (15,144).

Оқу мен жазуды талдап айту арқылы тілші-ғалым сауат ашу әдісін және тілді меңгеру дағдысын маңызды орынға

қояды: “Сауаттау әдісі дегеніміз — соны білдіруге жұмсалатын түрлі әдістердің шумағы болады” (15,143).

Ғалым-ұстаз оқу мен жазуды сөз ете отырып, дыбыстар мен әріптердің де тепе-тең еместігін, олардың әрқайсысының оқу мен жазу процесінде қандай рөл атқарса, әр ұлт тілінде де өзіндік қасиеттері болатынын ескертеді. Тіл үйретуде, әсіресе, дыбыс пен әріптің сәйкес не сәйкес еместігіне ерекше ден қою қажеттігін айтады:

“Дыбыстар мен әріптер арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөздің жазылуы мен айтылуының арасында да сәйкестігі күшті.

Орыста бір сөз дыбысына қарай жазылып, он сөз дыбысына қарамай жазылатын болса, қазақта он сөз дыбысына қарай жазылып, бір сөз ғана дыбысына қарамай жазылады.

Солай болған соң бізде сөздің ішіндегі дыбыстарын айыра білу керек. Сөздің дыбыстарын дұрыс айыра біліп, оларға арналған әріптерді қоя білудің өзімен де үйренуші емлеміздің аз болса, 60—70 процентін біліп қалады” (14,1928).

Осыдан-ақ білгір ұстаздың қазақ тілін сапалы үйрету үшін қандай мәселелерге көңіл бөлу керектігін анықтап айтып, нақтылап көрсеткенін аңғаруға болады. Тілшінің ертеректе айтқан пікірлерінің қай-қайсысы да әлі күнге дейін толық шешімін таппағандықтан, өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Қазақ тілі мәселелері мен әдістемесіне байланысты зерттеу еңбектер жазып, құнды пікір айтқан педагог-ғалымның бірі — **Жүсіпбек Аймауытов**.

Ж. Аймауытов 1922 жылдан 1924 жылға дейін Қарқаралыда мұғалім болып істейді. 1926—1929 жыл аралығында Шымкенттегі педагогикалық техникумның директоры қызметін атқарады. Осы кезеңдегі жұмыс тәжірибелерін ол бірнеше ғылыми мақалалары мен оқу құралдарына арқау еткен.

Қазақ тілін оқыту мәселелеріне қатысты шыққан Ж. Аймауытовтың еңбектерін төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1. Қазақ тілін сапалы әрі тиімді оқытуға байланысты жазылған еңбектер.
2. Қазақ тілін әліптен бастап үйрету әдісіне арналған еңбектер.
3. Қазақ тілін жүйелі түрде оқытуға бағытталған еңбектер.

Қазақ тілін сапалы оқытуды көздейтін ғалымның зерттеулеріне мыналарды жатқызған дұрыс: “Тәрбиеге жетекші”, Орынбор, Қазмембас, 1924; “Ана тілін қалай оқыту керек?” (“Жаңа мектеп”, 1925 N2); “Тіл туралы” (“Еңбекші қазақ”, 1928, 23 ноябрь).

Қазақ тілінің дыбыстарын үйрету мәселесіне арналған тілшінің еңбектері: “Қазақша хат таныту әдісі” (“Жаңа мектеп”, 1927, N2), “Жаңа әліпті тез үйрету жолы” (“Жаңа мектеп”, 1929, N4).

Сабақты жүйелі оқытуға қатысты ұстаздың жарияланған кітабы: “Комплекспен оқыту жолдары”, Қызылорда, Қаз. баспасы, 1929; мақаласы: “Комплекс жүйемен сабақ беру тәжірибеміз” (“Жаңа мектеп”, 1928, N1).

Ж. Аймауытов қандай мәселені сөз етсе де, қай пәнді (педагогика, дидактика, психология т.б.) зерттесе де, ең маңызды орынға тіл, оның тазалығы мен дұрыс қолданылуы туралы мәселені қояды. Өйткені, автордың айтуынша, тіл — адам (бала) өмірінің ең алғашқы баспалдағы. Дүниедегі барлық тірлік ең алдымен тілден көрініс табады да, басқалары содан кейін іске асады.

Бұл мәселелер жөнінде ғалым: “...әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне тән мақсатын көздесе, екінші жағынан тіл түзетуге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысуы жөн” (2,8), — деп атап өте келіп, Ж. Аймауытов балаға тілді дұрыс үйрету үшін басты-басты мына қағидаларды есте сақтаған жөн деп есептейді:

1. Бала әуелі затты, нәрсені көру керек. Оны көрген бала сол зат туралы айтады, яғни сөйлейді. Сондықтан тыңдау, сөйлеу процесі алғашқы болады да, оқу, жазу кейінгі болуы қажет.

2. Баланың өз бетімен сөйлеуіне көп мүмкіндік беру керек. Сондықтан материал бала ұғымына сәйкес болып: өмір кітапқа қарай емес, кітаптар өмірге бейімделіп жазылсын.

3. Сөйлеу өмірдегі құбылыстарға жақын, жеңілден бас-талғаны жөн.

4. Баланың ой қабілеті мен өмірді ұштастыра отырып, пәнаралық байланысты күшейте келіп, көбінесе ынталандыру қасиетіне ерекше мән берген дұрыс.

Ұстаздың пікірінше, тілді сапалы меңгеру үшін, баланың ынтасын жетілдіру — ең маңызды шарт. Ол ынталандыруға байланысты өз пікірін білдіреді:

1. Алдын ала дайындалған сұрақтар арқылы баланың ынтасын бұру;

2. Баланың ынтасын арттыратын, қызықты мағлұматтарды ғана алу;

3. Баланың ілтипатын қадағалап қоймай, мұғалімнің өзі де материалды бар ынтасымен үйрету;

4. Жаңа материалды баланың бұрыннан білетін материалдарымен ұштастыра білу;

5. Қажетсіз мағлұматтардан сақтану;

6. Оқыту барысында қолданылатын көрнекілікті күшейту;

7. Сабақ оқыту әдіс-тәсілдерін үнемі өзгертіп отыру.

Ж. Аймауытовтың қай көзқарасы болсын осы күнгі тіл үйрету жүйесімен толық сәйкес келеді. Ғалым тілді оқыту жалаң білімге үйрету емес, ол тірі адамның жан дүниесін тану, оны түсіну деп біледі:

“Ана тілін үйрену — сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін, ой пәлсафасын да меңгереді” (2,6,7).

Ж. Аймауытовтың оқыту мәселесіне қатысты пайдалы пікірлері әр түрлі салаларды қамтиды. Біз қазақ тілінің методологиялық, үйрету әдістемелеріне байланысты кейбір тұжырымдарына ғана қысқаша тоқталдық.

Міржақып Дулатов — қазақ тілінің сауаттылығы, дамуы үшін күрескен, оқу-ағарту мәселелерін жоғары қойған ұлттық тілдің жанашыры, қамқоры. Ол, әсіресе, қазақ мектебіндегі оқу ерекшеліктеріне, тілді оқыту үлгілеріне, жазу ережелері мен оларды қолдану заңдылықтарына аса мән берген.

М. Дулатов жаңаша жазу үлгілеріне қатысты мақалалар жазған, өз пікірін ұсынған. Автордың А. Байтұрсынұлының “Тіл-құрал” кітабы туралы айтқан ойлары оның тілдің жанашыры ғана емес, білімді педагог, көреген мұғалім екендігін де аңғартады.

М. Дулатовтың қазақ тіліне арнап жазған оқу құралдары мен мақалаларының арасынан мыналарды атап өтуге болады:

“Кім оқытады?” (“Еңбекші қазақ”, 1923, 27-февр.); “Газет тілі оңды болсын” (“Еңбекші қазақ”, 1927, 26-февр.); “Мектеп-медреселер мәселесі”, Қаз., 1913., “Оқшау сөз” (“Қазақ”, 1916, 18- янв.); “Үлгілі іс” (“Қазақ”, 1914, 9-июль); “Читаю-писаю”

(“Қазақ”, 1916, 18-январь); “Жаңа жазу ережелері” Қазақстан, 1923.

Мағжан Жұмабаев — балаларды оқыту проблемаларын жиі көтерген, осы мәселелерге арнап оқулықтар, зерттеу еңбектер, мақалалар жазған көрнекті қазақ қайраткерлерінің бірі. Оның “Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз” (42, 1921, февраль) атты мақаласы мектептер мен оқу құралдары қандай болу керек деген сауалға жауап іздейді. Автор оқыту ісіне байланысты кедергілердің түрлерін атап айта келіп, болашақ ұрпақтың оқыту мәселесіне ерекше ден қою керек екендігін баса айтады. Оның нақты жолдарын көрсетеді.

М. Жұмабаев: “Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады”, — дейді (43).

М. Жұмабаев “Бастауыш мектепте ана тілі” (43) кітабында бастауыш кластардағы ана тілін оқыту мәселелерін, осыған байланысты әдістемелерді сөз етеді. Автордың басты пікірі мына ойды білдіреді: бастауыш мектеп хат таныту мектебі ғана емес, ол бүкіл болашақта адам меңгеруге тиісті білімнің негізі және ұлттық ана тілінің базасы болу керек дегенге саяды.

М. Жұмабаев еңбектерінде қарастырылатын тілдік және әдістемелік мәселелер мынадай:

1. Мектеп пен тұрмыстағы құбылыстардың бір-бірімен тығыз байланыста бола келіп, баланың сөйлеу тіліне әсер етуі.

2. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту проблемалары.

3. Тіл дамыту мәселелері.

4. Комплекстік оқыту әдісі мен оның ерекшеліктері.

5. Көрнекті материалдармен жұмыс істей білу.

6. Бақылау және емле бойынша жұмыстар жүргізу.

7. Ана тілін оқытуда негіз болатын қағидалар.

8. Жазба тілді жан-жақты меңгеру.

Жалпы, М. Жұмабаевтың тіл дамыту, сөйлеу, ауызекі тіл, жазба тіл т.б. жөнінде ұсынған жұмыс түрлері, жаттығу ерекшеліктері, бағыт-бағдарлары мен әдіс-тәсілдері — жеке-жеке талдауды қажет ететін жан-жақты мәселелер.

Қазақ тілінің материалдарын қарастыратын М. Жұмабаевтың оқулықтары мен мақалалары мыналар: “Ана тілі: Бастауыш мектепте”, Ташкент, 1923; “Қызыләскер әліп-

песі”, 1924., “Сауатты бол”. М., 1928, 1929, 1930 ж. (бірнеше басылым); “Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз” (“Бостандық туы” газеті, 1921, ноябрь); “Қазақстандағы оқу жұмысының құрылысы” (“Еңбекші қазақ”, 1929, 12-дек).

М. Жұмабаевтың педагогика саласына қатысты еңбектері, онда қолданылған ұлттық атаулар мен термин сөздер — өз алдына сөз етуді қажет ететін маңызы зор мәселелер (44).

Телжан Шонанов — ғылым-білім, оқу-ағарту, әдебиет пен тіл салаларында құнарлы еңбек еткен талантты жан.

Т. Шонанов 1915 жылы ұстаз болып қызмет істейді. Кейін 1922—1937 ж. аралығында көптеген зерттеу еңбектерін жазды.

Т. Шонановтың жазған кітаптары, оқулықтары мектептегі білім беру жүйесіне, әдістемелерге, тіл мәселелеріне арналған.

Т. Шонанов әр салада көптеген еңбектер жаза келіп, тіл білімін зерттеуші ғалым, әдіскер, педагог, тарихшы, аудармашы ретінде көрнекті орын алады. Ол баланың сауатын ана тілінде ашуға ерекше көңіл бөлуді талап ете отырып, тілді үйрену алғашқы балалық кезде тиімді екенін дәлелдейді.

Ғалым білімге, оқу-ағарту ісіне ден қоя келіп, ілім тек балалар үшін ғана емес, ересектерге де қажеттігін ескертеді.

Сондықтан бастауыш мектеп оқушыларына арнап “Әліппе”, (Алматы, “Қазақстан” басп., 1935), “Жаңа арна” (Қызыл-Орда, 1931, “Жаңалық”) (Қызыл-Орда, 1936) кітаптарын жазса, ересек адамдарға арнап “Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы” (Қызыл-Орда, 1930), “Қазақ тілінің оқу құралы” (Алматы, 1933), “Учебник казахского языка для взрослых” (Қызыл-Орда, Казиздат, 1936) тәрізді оқу құралдарын шығарды.

Осы еңбектерінің әрқайсысы оқу жүйесінің сапалы болуын қадағалай келіп, арнайы мақсаттарды көздейді. Мәселен, “Әліппе” бастауыш мектепке арналған оқулық болса, “Жаңа арна” — білім табалдырығын тұңғыш аттағысы келген балаға бағытталған алғашқы кездегі оқу құралы, “Жаңалық” — колхоз мектептері үшін жазылған әліппе т.б. Автор балалардың қабілетін, жасын ескеріп, шағын әңгімелерді, мақал сөздерді, қызықты аңыздарды саралап береді.

Ғалым-тілшінің еңбектерінің ішінде басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуді көздеген кітаптары, оқу құралдары ерекше орын алады. Мұның өзі оның, біріншіден, ізденімпаз зерттеуші ғалым екенін танытса, екіншіден, ұлттық ана тілінің мерейін ойлаған көреген екенін аңғартады. Бұл салаға қатысты жарияланған Т. Шонановтың еңбектері төмендегідей: “Орыстар үшін қазақша әліппе” (Қызыл-Орда, 1934), “Самоучитель киргизского языка для русских” (Қызыл-Орда, 1930), “Учебник казахского языка для взрослых” (Қызыл-Орда, 1936).

Оқу құралдарының көпшілігі сол кездегі уақыт талабына сай бірнеше рет басылып шыққан. Мысалы, “Учебник казахского языка для русской школы” бес рет басылым көрген. Оқулық төрт бөлімнен құралған. Оның ерекшелігі: сол отызыншы жылдардың өзінде автор басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету үшін ең маңыздысы — сөйлеу тілін үйрету екенін дұрыс түсінген. Сол себепті оқулықтың алғашқы үш бөлімінде әр түрлі тақырыптағы әңгімелерге, текстерге көп орын берілген. Грамматикалық материалдар соларға жетекші ретінде сұрыпталып, шағындап қосылған. Автордың үшінші бөлімінде етістіктердің жіктелуі мен есім сөздердің септелуіне мән беруі де тегін емес, өйткені қазақша сөйлеудің бірден бір кілті — етістіктердің жіктелу заңдылықтарын меңгеру екені көпшілікке аян.

Сол сияқты ғалымның алғашқы бөлімді “Кіріспе курс” деп атап, онда сөйлеуге үйретудің алғышарттарын белгілеуі де оның білгір тілші екенін көрсетеді.

Т. Шонанов сөйлеуге үйретуді мақсат ете отырып, оқу мен жазуға да айрықша назар аударады.

Еңбектің төртінші бөлімінде сөздіктің берілуі тіл үйренушінің лексикалық қорын автордың маңызды орынға қойғандығын дәлелдейді.

Қазақ тілінің әдістеме саласына айрықша көп еңбек сіңірген ғалымдардың көрнектісі — **Ш. Х. Сарыбаев**.

Ш.Х.Сарыбаевтың қазақ тілін оқыту мәселесіне қатысты еңбектерін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Қазақ тілін орыс мектебінде оқыту мәселесі.
2. Қазақ тілін қазақ мектебінде оқыту мәселесі.
3. Фонетиканы оқыту мәселесі.
4. Орфография және оның принциптерін оқыту мәселесі.

5. Етістіктің грамматикалық категорияларын оқыту мәселесі.

6. Сөз таптарын оқыту мәселесі.

Қазақ тілін орыс мектебінде оқыту проблемасын Ш. Х. Сарыбаев 1933 ж. бастап, арнайы қарастырып, 1943 ж. “Методика преподавания казахского языка в русской школе” атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Жиырмамыншы жылдардан бастап әр түрлі деңгейде сөз болып келе жатқан бұл мәселе сол уақытқа дейін ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеу объектісі болған жоқ еді.

Ғалым-тілші орыс мектебінде қазақ тілін оқытудың ғылыми негізін салып қана қоймай, оқытудың практикалық мәніне де назар аударды. Сол себепті өзінің сабақ оқытудағы іс-тәжірибесін бөлісе отырып, 1941 ж. “Орыс мектебінде қазақ тілін оқыту тәжірибесінен” деген еңбегін жазды.

Әдіскер ғалымның бұл сала бойынша ұсынған құнды пікірлері баршылық:

1. Сөйлеуге үйрету грамматиканы меңгерумен тығыз бірлікте жүргізілуі керек.

2. Автордың пікірінше, тілді оқытуда маңызды орын алатын мәселе — сөз. Сондықтан сөз нақтылы атаулардан басталып, тіркес, сөйлем құрамында алынуы қажет. Сөздің мағынасы түсінікті және есте жақсы сақталатындай болғаны жөн.

3. Оқушыға үйретілетін сөздер дұрыс сұрыпталған соң, басты көңіл бөлетін мәселе — сөздік қор. Тіл үйренушінің сөздік қоры үнемі жетіліп отыруы керек және жаттандылықтан алыс болуы қажет. Сөздік қор құр жаттанды сипат алмауы үшін нақтылы заттармен, өмірдегі құбылыстармен байланысты қолданылуы керек.

4. Тілді меңгерту оқушының есту, көру, сезіну, ойлау қабілеттерімен қатар жүргізілуі керек.

Ғалымның бұл пікірі оның жиған тәжірибесі мен білімінің молдығын дәлелдей келіп, тілді оқыту саласындағы көрегендігін көрсетеді. Қазіргі кезде методика ғылымында маңызды орын алған сөйлесім әрекеті мен оның түрлерінің жиынтығын және комплексік әдістің ерекшеліктерін тілші сол кезде-ақ танып білген. Бұл — кез келген тілді игеру үшін қолданылып жүрген тиімді амалдардың бірі.

5. Оқытылатын тіл мен ана тілінің байланысын ескеру, олардың сәйкес материалдарын тауып, оларды тілді үйрету үшін жан-жақты пайдалану т.б.

Ш. Х. Сарыбаевтың қазақ тілін орыс мектебінде оқыту мәселесіне арналған пікірлерін арнайы сөз еттік. Ғалым-тілшінің одан басқа да әдістеме ғылымына сіңірген еңбегі көп (94, 95, 96).

Қазақ тілі методика мәселелерін зерттеп, оған қатысты еңбек жазған тілші — **С. Жиенбаев**.

С. Жиенбаевтың 1941 ж. шыққан “Қазақ тілі методикасы” атты кітабы қазақ тілін оқыту әдістемесіне қатысты жарияланған тұңғыш зерттеулердің қатарына жатады.

Әдіскер-тілші қазақ тілінің әр түрлі мәселелерін қарастыра отырып, орыс мектебінде қазақ тілін оқыту мәселесіне, оның ішінде: тіл дамыту, сөйлеуге үйрету, арнайы тақырыппен жұмыс, сабақ беру әдісі сияқты мәселелерді сөз еткен.

Қазақ тілі әдістемесіне арналған бірнеше методикалық кітаптардың авторлары: **Ғ. Бегалиев, И. Ұйықбаев**.

Қазақ тілін оқыту методикасының бағдарламасы мен оқулықтарын алғаш жазған авторлардың қатарына **Д. Әлімжанов пен Ы. Маманов** жатады.

Д. Әлімжановтың “Қазақ тілін оқыту методикасының программасы” жоғары оқу орындарының студенттеріне қазақ тілі әдістемесінен теориялық білім бере келіп, орта мектепте қазақ тілі сабағын өткізу әдістерін, сабақтың мазмұны мен жүйесін меңгертуді мақсат етеді. Сонымен қатар қазақ тілінің әр саласын жеке оқыту әдістерімен бірге кластан тыс жүргізілетін жұмыстар мен практикалық жұмыстарды да қамтиды.

Д. Әлімжановтың қазақ тілін оқыту әдістемесіне арналған оқу құралы (12) орта мектепте қазақ тілін оқытудың жалпы мәселелерін, қазақ тілін оқыту методикасының принциптері мен қазақ тілін оқыту методтарын қарастырады.

Ы. Маманов — қазақ тілі методикасы мәселелерімен бірге орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесін де қарастырған ғалым. Тілшінің бұл салаға қатысты оқушының тіл дамыту, сөз байлығын сөз ететін бірқатар еңбектері бар.

Қорыта келгенде, тілдік қатынас құбылысы ең алдымен тілді оқыту және үйрету, негізінен, тіл білімінің әдістеме саласымен ұштасып жатады.

Қандай болмасын тілді терең меңгерту үшін оқытудың тиімді әдістерін, ұтымды тәсілдерін білу қажет. Бұл проблемалардың барлығы сол ғылымның әдістемесіне қатысты қарастырылады.

Қазақ тілінің әдістемесіне қатысты барлық еңбектерге талдау жасау біздің алдымызға қойған мақсатымыз емес. Дегенмен, қазақ тіліндегі тілдік қатынас, оның ішінде қазақ тілін оқыту мәселесі сөз болып отырғандықтан, әдістемеге қатысты басты-басты еңбектерді сала-салаға бөліп, шолу жасауды жөн көрдік.

Осы тұрғыдан келгенде, арнайы зерттеліп, ең көп қарастырылған — қазақ тілі синтаксисін оқыту, фонетиканы және орфографияны оқыту мәселелері.

Қазақ тілін оқыту мәселесіне байланысты баспадан шыққан еңбектерді қарастырғанда, олардың көбінесе мынадай салаларды қамтитындығын аңғаруға болады:

I. Фонетиканы оқыту.

1. Дыбыстарды оқыту.

2. Орфографияны оқыту.

II. Лексиканы оқыту.

1. Тіл мәдениетін оқыту.

2. Стилистиканы оқыту.

III. Морфологияны оқыту.

1. Сөз таптарын оқыту.

IV. Синтаксисті оқыту.

1. Жай сөйлемдерді оқыту.

2. Құрмалас сөйлемдерді оқыту.

Қазақ тілі синтаксисінің әдістемесі екі сала бойынша: жай сөйлем синтаксисін оқыту және құрмалас сөйлем синтаксисін оқыту болып бөлініп, 30-жылдардан бастап зерттелуде.

Қазақ синтаксисінің оқулығы (мектеп оқулығы) алғаш рет 1939 ж. С. Аманжолов пен Н. Сауранбаевтың авторлығымен шығып (3), содан бері қазақ тілі синтаксисі және оны оқыту мәселелері бірде мақалаларда, бірде кітапшаларда, енді бірде арнайы еңбектерде қарастырылып келеді. Солардың арасынан жай сөйлем синтаксисі әдістемесінің зерттелу тарихынан хабар беретін бірнеше басты-басты еңбектерді көрсете кетейік.

Жай сөйлем синтаксисін оқытудың кейбір мәселелері, Алматы, 1957 ж. Ә. Хасанов. Пунктуацияны оқыту жолдары,

Алматы, 1957 ж. Ә. Ермеков. Грамматикалық талдау. Алматы, 1958 ж. Мектепте қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелері. Алматы, 1957—1959. С. Жиенбаев. Сөйлемнің тыныс белгілері. Алматы, 1940. Е. Көшербаев. Қазақ тілі сабақтарындағы қайталау. Алматы, 1961. Д. Әлімжанов, Ы. Маманов. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1965. Х. Арғынов. Жай сөйлем синтаксисінің көрнекі құралы. Алматы, 1961. Х. Арғынов. Жай сөйлем синтаксисінің методикасы. Алматы, Мектеп, 1967.

Осы салаға байланысты көптеген еңбектерде жай сөйлемді оқытуға байланысты грамматикалық талдау үлгілері, көрнекі құралды дұрыс қолдану, синтаксистік тұлғаларға мән беру, тыныс белгілерді оқыту, сөйлем мүшелерін жете меңгерту, жеке категорияларды оқытудағы қайталаудың алатын орны т.б. мәселелер мұғалімдердің іс-тәжірибесі арқылы баяндалады.

Бірақ, бұл еңбектердің көпшілігі, **біріншіден**, оқытушылардың тек сабақ барысындағы күнделікті практикасына сүйеніп жазылғандықтан және оқыту мәселесіне қатысты алғашқы баспалдақ болғандықтан, жай сөйлем синтаксисін оқытудың басты қағидаларын толық ажыратып, жіктеп бере алмады.

Екіншіден, әр автор синтаксистің кез келген саласын жеке-дара қарастырды, сондықтан оқыту әдістемесіне сай жүйелілік болмады.

Үшіншіден, қарастырып отырған жай сөйлемді оқытудың мәселелері әдістемелік тұрғыдан емес, лингвистикалық тұрғыдан сөз болды.

Төртіншіден, сөз болып отырған мәселелер шашыраңқы болғандықтан, оқытуға қажетті негізгі әдіс-тәсілдер айқын аңғарылмады.

Осы уақытқа дейінгі оқыту мәселесіне байланысты жарияланған үлкенді-кішілі еңбектер мен ірі монографиялар бастауыш кластар мен орта мектептерге арналған қазақ тілі мен әдебиетінің әдістемесін сөз етіп келді. Ал жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілін оқыту, әсіресе мемлекеттік тіл мәртебесіне сай деңгейде жаңаша әдіс-тәсілдер арқылы меңгерту, үйретуге қатысты жазылған арнайы зерттеулер аз болды.

Дегенмен, қалай болғанда да, бұл еңбектер жай сөйлем синтаксисін оқыту барысында мұғалімдерге көмекші құрал